

**РОЛЬ І МІСЦЕ ВЧЕНИХ РАД У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСОРСЬКО-
ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-
ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Вивчення історико-педагогічних джерел [1; 3; 4; 8; 9] дозволяє аргументовано стверджувати, що основою «благоустрою», «першопочатком життєздатної сили» вітчизняних університетів упродовж ХІХ ст. слугували «достоїнства» їх викладачів. З огляду на це питання заміщення вакантних викладацьких посад особами, що вирізнялися ґрунтовною науковою підготовкою й хистом до викладання, в окреслений історичний період були предметом пильної уваги з боку вчених рад.

Відповідно до статутів вітчизняних університетів 1804 р., зокрема Харківського, професорський склад підлягав поділу на дві категорії – ординарних професорів, тобто «повних», котрі уособлювали собою кафедри, та екстраординарних або позаштатних. Обрання професорів та ад'юнктів, а також пошук осіб, здібних до викладання, статут 1804 р. цілком покладав на вчені ради. При цьому встановлювалася така процедура виборів претендентів: у разі наявності вакантної кафедри кожен професор факультету мав право запропонувати вченій раді свого кандидата, надаючи для цього всю необхідну інформацію; якщо кандидат перебував у Харкові, від нього вимагалось подати власні твори й загальні міркування стосовно предмета науки, її сучасного стану, способів викладання, а також досягнень найбільш відомих її представників; ученою радою встановлювався термін для розгляду на факультеті творів кандидата, а також збору відомостей про його моральні якості; після цього призначалася дата виборів у раді, результати яких підлягали затвердженню попечителя й міністра [1, с. 229].

Оскільки в перше десятиріччя функціонування Харківського університету простежувалися відчутні утруднення в пошуку кандидатів на вакантні кафедри серед вітчизняних учених через брак з-поміж них таких, які відповідали б вимогам

університетського викладання, вчена рада була змушена звертатися за рекомендаціями до видатних представників західноєвропейських університетів.

Водночас, для підсилення викладацького складу, вчена рада вдавалася ще до одного способу їх заміщення. Для читання лекцій стороннім слухачам і чиновникам громадського відомства, що мали намір скласти іспити на здобуття асесорського чину, запрошувалися найбільш здібні вчителі гімназій. До того ж, починаючи з 20-х років XIX ст. вчена рада стала користуватися й третім способом заміщення вакантних кафедр шляхом підготовки до професури власних випускників.

Однак, на практиці здобути посаду ординарного або екстраординарного професора було доволі важко. Учена рада Харківського університету намагалася в цьому питанні не стільки дотримуватися форми, скільки переконатися в тому, що претендент є дійсно хорошим викладачем [1, с. 255]. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що вченою радою названого університету було прийнято рішення зобов'язати всіх членів професорської колегії відвідувати лекції тих ад'юнктів, які мали намір одержати звання ординарного професора. Для визначення ж наукових достоїнств претендентів вимагалось заслуховувати на засіданнях ради відгуки спеціалістів відповідної галузі знань.

Однак, запровадження політики «керованої демократії» у 20-і роки XIX століття призвело до того, що професорські колегії стали поступово втрачати монополію у реалізації виборчого права. Наразі, поряд із процедурою виборів у вченій раді поширення набула й практика призначень на викладацькі посади безпосередньо міністром або на підставі подання попечителя. Із прийняттям статуту 1835 року законодавчо утвердилися два основні способи заміщення вакантних кафедр – вибори в раді й призначення міністра. Окрім цього, попечитель набув права «опікуватися питаннями щодо здібностей, старанності й моральності професорів, викладачів та інших службовців університету», а також вживати заходів до їх звільнення [2, с. 16]. У статуті (п. 76) вперше знайшло відображення й положення про те, що «ніхто не може бути ординарним або екстраординарним професором, не маючи ступеня доктора того факультету, до якого належала

відповідна кафедра». Для здобуття звання ад'юнкта вимагалось мати хоча б ступінь магістра [2, с. 16].

Обрання на посаду ординарного або екстраординарного професора супроводжувалося такою процедурою. Право висувати кандидатуру мав будь-хто з професорів. Прізвище кандидата занотовувалося до спеціальної книги, однак балотуватися кожен кандидат мав нарізно. Якщо рада не визнавала кандидата гідним посісти вакантне місце професора, то з дозволу попечителя набувала права оголосити конкурс. Охочі у такий спосіб обійняти кафедру, окрім поданих творів, що слугували доказом їхньої обізнаності й здібностей, мали прочитати в одному з вітчизняних університетів три пробні лекції в присутності ректора й членів факультету[2, с.16].

У статуті конкретизації набули й положення про те, у яких випадках кафедра може доручатися екстраординарному професору: а) коли під час виборів учена рада не виявила кандидата, гідного звання ординарного професора; б) за наявності вченого, котрий «за віком хоча й не міг бути ординарним професором, але відмінними даруваннями компенсував незрілість літ» (п.79). До того ж, прагнення оновити професорсько-викладацький склад університетів зумовило введення заборони одному професору обіймати декілька кафедр. Професор, який вислужив 25-річний термін, із званням заслуженого підлягав звільненню з університету, а його кафедра оголошувалася вакантною. Посісти її він міг лише на основі нового обрання на 5-річний термін. Після його завершення рішення про можливість продовження викладацької діяльності приймав виключно міністр [2, с. 16].

Названі чинники фактично паралізували діяльність учених рад щодо розв'язання кадрових питань, спричинивши кадрову кризу. Оголошення конкурсів та запрошення на викладацькі посади представників інших університетів не мали успіху, оскільки основною вимогою до претендентів слугувала не наукова обізнаність чи викладацькі здібності, а їхня «благодійність». Міністерство зі свого боку також не мало змоги повною мірою скористатися правом призначати професорів на вакантні посади через відсутність у навчальному відомстві не працевлаштованих докторів наук і навіть магістрів. Негативно позначилося на

кадровому забезпеченні університетів й уведення заборони запрошувати на викладацькі посади іноземних учених. На 1862 р. в шести університетах Російської імперії вакантними залишалось 40 кафедр [4, с. 105].

Визнавши хибність освітньої політики, що зумовила фактичне відсторонення вчених рад від вирішення головного завдання – самопоповнення професорської корпорації, Міністерство народної освіти в січні 1862 р. скасувало заборону запрошувати іноземних учених на вакантні посади [5, с. 357]. Новим університетським статутом (1863 р.) було поновлено два основні способи заміщення вакантних посад, що пройшли перевірку практикою: а) обрання абсолютною більшістю членів ради одного з кандидатів, що пройшли процедуру балотування на факультеті; б) оголошення конкурсу. Лише в тих випадках, коли кафедра залишалася вакантною упродовж року, міністр набував права призначати викладача «на свій розсуд». Рішення вченої ради з названих справ вимагали затвердження міністра. Натомість результати виборів доцентів, лекторів, лаборантів, завідувачів кабінетами й музеями, помічників прозектора, а також проректора або інспектора обмежувалися погодженням з попечителем [7].

Коригувань зазнали й категорії університетських викладачів, до яких статут 1863 р. зараховував ординарних та екстраординарних професорів, доцентів, приват-доцентів і лекторів [5, с. 420]. Професори, обрані радою, затверджувалися у цьому званні міністром, а доценти й лектори – попечителем [8, с. 722]. Після вислуги 25-річного терміну, що передбачав призначення повної пенсії, всі категорії викладачів мали підлягати новому обранню в раді для залишення на службі впродовж наступних п'яти років. Для подальшого подовження служби вимагалось проведення нового балотування на термін, що не перевищував п'яти років. У разі забалотування кандидатів кафедра оголошувалася вакантною [7, с. 26].

Однак, усталена процедура виборів на вакантні посади за керівної ролі вчених рад в умовах дії статуту 1863 р. все ж не була позбавлена недоліків. Незважаючи на її демократичний характер і гласність, мали місце такі негативні чинники, як система протекцій, залежність результатів виборів від партійної приналежності кандидата, формальність затвердження кандидатів міністром,

ігнорування права більшості факультетських зібрань стосовно тих кандидатів, які не здобули підтримки на факультеті, проте все одно підлягали балотуванню в ученій раді і в такий спосіб могли бути обраними на посаду тощо.

Як відомо, статут 1884 р. запровадив систему повної підлеглості університетів міністерству та бюрократичного над ними контролю. Найсуттєвішою її ознакою виявилася ліквідація виборчого принципу й фактичне відсторонення вчених рад від формування професорсько-викладацького складу університету [10]. Визначивши серед головних умов здобуття претендентом кафедри наявність докторського ступеня відповідної науки й «готовність служити державним інтересам», новий статут надав міністру право заміщувати вакантні кафедри «на свій розсуд». Суть такої кадрової політики досить влучно сформулював міністр І. Делянов: «Краще мати на кафедрі викладача з середніми здібностями, чим особливо обдаровану людину, яка, не дивлячись на свою вченість, негативно впливає на розум молоді» [11, с. 177].

Зауважимо, що статут 1884 року не виключав можливості заміщення вакантних посад шляхом проведення конкурсу. Проте у цьому разі, на відміну від попереднього періоду, вся відповідальність за виявлення гідних кандидатів і обрання з-поміж них достойних покладалася виключно на факультети. Вченій раді ставилося в обов'язок тільки подавати попечителю висновок, укладений на підставі наданих факультетом документів, і проведеного повторно балотування вже обраного кандидата [11, с. 37].

Втрата позицій вченими радами у формуванні професорсько-викладацького корпусу в умовах дії статуту 1884 року простежувалася й у питаннях подовження терміну служби по навчальному відомству тим особам, які прослужили 25 років. Відтепер подовження терміну служби на займаній посаді було поставлено в залежність від рішення міністра, інших службовців – від рішення попечителя [11, с. 38]. За статутом 1884 р. зазнав змін і особовий склад університету, до якого тепер належали: а) професори ординарні й екстраординарні; б) приват-доценти; в) лектори; г) особи, що завідували навчально-допоміжними установами [11, с. 35-36]. З ліквідацією посади штатного доцента, новий статут надав широкого розвитку

інституту приват-доцентів. Проте право зарахування на ці посади закріплювали за собою факультети в обхід ученої ради за умови погодження з попечителем.

Таким чином, упродовж ХІХ століття на вчені ради вітчизняних університетів покладалося розв'язання одного з найголовніших завдань, що забезпечує підґрунтя для належної організації навчально-виховного процесу у вищій школі – формування професорсько-викладацького складу. Найбільшою активністю й продуктивністю діяльність учених рад університетів України за визначеним напрямом характеризувалася в період дії статутів 1804 та 1863 рр. Усвідомлюючи цілковиту відповідальність за самопоповнення професорської корпорації, що слугувала запорукою ефективної організації навчально-виховного процесу, вчені ради вдавалися до застосування найбільш дієвих способів заміщення вакантних посад, основу яких складала виборча система: запрошення на викладацькі посади кандидатів на підставі рекомендацій відомих учених, оголошення конкурсу, залучення до викладацької діяльності в університеті найбільш здібних учителів, підготовка до професури власних випускників, заміщення вакантних посад особами, які вислужили 25-річний термін по навчальному відомству тощо. Це слугувало підґрунтям «життєздатної сили університету», основою для підвищення освітнього й духовного потенціалу його вихованців і суспільства в цілому.

Література

1. Багалій Д. І. Вибрані праці : в 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1151 с.
2. Общій устав Императорских российских университетов 1835 г. – Х. : Тип. ун-та, 1837. – 50 с.
3. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), составленный профессорами Д. И. Багалеем, Н. Ф. Сумцовым, В. П. Бузескулом / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х. : Тип. А. Дарре, 1906. – 329 с.
4. Чесноков В. И. Проблема замещения кафедр и формирование системы «профессорских стипендиатов» в Российских университетах времени царствования Александра II / В. И. Чесноков // Российские университеты в XVIII–XX веках : сб. науч. ст. – Воронеж, 2000. – Вып. 5. – С. 102–121.
5. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 776 с.

6.Общий устав Императорских российских университетов 1835 г. – Х. : Тип. ун-та, 1837. – 50 с.

7.Общий устав Императорских российских университетов 1863 г. – СПб., 1863. – 43 с.

8. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755–1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник. — 1900. – № 21. – С. 325–351.

9. Юбилейный акт Императорского университета Св. Владимира 8 января 1884 г. – К. : [б. и.], 1885. – 304 с.

10. Общий устав Императорских российских университетов 1884 г. – СПб., 1884 – 51 с.

11. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 232 с.